

УДК 347.66

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.41>

УСУНЕННЯ ВІД ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ ЯК ФОРМА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Кашук Д.А.,

*аспірант кафедри цивільного права та процесу,
Хмельницький університет управління*

та права імені Леоніда Юзькова

ORCID: 0009-0008-9656-4041

e-mail: denis.kashchuk.79@gmail.com

Кашук Д.А. Усунення від права на спадкування як форма цивільно-правової відповідальності.

Стаття присвячена питанням дослідження усунення від права на спадкування як форми цивільно-правової відповідальності. Наголошено, що усунення від права на спадкування, беззаперечно, виступає як форма цивільно-правової відповідальності, як певна санкція за невиконання позитивних обов'язків, визначених цивільним, сімейним, кримінальним законодавством України. Підкреслимо, що зазначена форма відповідальності пов'язана з порушеннями (не виконанням позитивних цивільно-правових обов'язків), серед яких обов'язки особистого немайнового характеру, пов'язані із захистом особистого немайнового права на життя та здоров'я особи, обов'язки, які впливають із необхідності забезпечити принцип свободи заповіту спадкодавця, обов'язки аліментного характеру, визначені сімейним правом, та обов'язки, які впливають із відносин між батьками і дітьми та порушення вимог сімейного законодавства в частині правозгідності шлюбу. Наголошено, що усунення від права на спадкування є єдиним для цієї форми цивільної відповідальності у своєму роді стягненням, що за своєю правовою природою є подібним до окремих видів покарання та стягнень у цивільному, кримінальному та адміністративному праві. Зазначене стягнення носить субсидіарний характер (є додатковим обтяженням щодо особи, що вчинила правопорушення, яке є наслідком такого усунення). Усунення від права на спадкування виступає і як спосіб захисту прав зацікавленої особи, інтересів суспільства та держави.

Таким чином, характерними рисами усунення від права на спадкування як особливої форми цивільно-правової відповідальності є матеріально-правовий (економічний) характер, тобто неможливість брати участь у перерозподілі майнових благ (спадкової маси), на які особа мала б можливість претендувати за інших обставин; стає наслідком порушення особистих немайнових та майнових обов'язків особи або посяганням на особисті немайнові блага; носить додатковий (субсидіарний) характер до іншого виду юридичної відповідальності; може бути віднесена до позадоговірної (деліктної) відповідальності; є наслідком вчинення особою, яка усувається від права на спадкування деліктів, які передбачають обов'язкову ознаку вини як елемента суб'єктивної сторони складу правопорушення (за відсутності вини як елемента складу правопорушення, наприклад, у випадку недійсності шлюбу, про який не знала особа, яка пережила іншого з подружжя, суд може визнати право на спадкування частки того з подружжя, хто помер).

Ключові слова: право на спадкування, усунення від права на спадкування, негідний спадкоємець, юридична відповідальність, правопорушення, немайнові та майнові обов'язки.

Kashchuk D.A. Elimination of the right to inheritance as a form of civil liability.

The paper is dedicated to issues on researching elimination of the right to inheritance as a form of civil liability. It is stressed, the elimination of the right to inheritance, unquestionably, is a form of civil liability, a specific sanction for failure to fulfil positive obligations under the Civil, Family and Criminal laws of Ukraine. We outline, a mentioned form of liability is related to violence (failure to fulfil positive civil and legal obligations) that include: obligations of personal non-property character, related to protection of personal right for life and health of the person, obligations that come from the

necessity of the ensuring the principle of the freedom of testament of the testator, alimony obligations are defined by Family Law, and obligations that come from the relations between parents and children and violation of the requirements of family law in terms of the legality of marriage.

There is stressed, the elimination of the right for the inheritance is the only penalty for this form of civil liability. By its legal nature, it is similar to certain types of punishment and penalties in civil, criminal and administrative law. This penalty has subsidiary nature (is an additional burden on the person who committed the offence that results in such removal). Elimination of the right to inheritance is also a means of the protection of rights of the interested person, and interests of the society and the state.

Thus, natural features of the elimination of the right for the inheritance as a specific form of the civil and legal liability include: property and legal (economic) character, i.e. impossibility to take part in redistribution of property (inheritance), for which a person would to pretend under others conditions; it is a consequence of the violation of personal non-property and property obligations of the person or encroachment on personal non-property benefits; has additional (subsidiary) character for other type of the legal liability; can be included into non-contractual (tort) liability; it is a consequence of torts that provide an obligative sign of guilt as an element of the subjective side of the offence (in the absence of fault as an element of the offence, for example, in the case of a nullity of marriage, which was not reported by the surviving spouse, the court may recognize the right to inherit the share of the deceased spouse), implemented by the person who is eliminated of the right to inheritance.

Key words: right to inheritance, elimination of the right to inheritance, unworthy heir, legal liability, offences, non-property and property duties.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Важливим питанням цивільно-правової доктрини виступає визначення усунення від права на спадкування як форми цивільно-правової відповідальності. Наголосимо, що в національному законодавстві в цілому відсутнє чітке визначення поняття «цивільно-правова відповідальність». Зміст цієї категорії необхідно тлумачити через особливості окремих норм цивільного права, які передбачають можливість впливу на правовідносини через притягнення особи до відповідальності. Тому, існує багато наукових праць, які досліджують це поняття і намагаються сформулювати його визначення. Серед іншого спробуємо визначити місце усунення від права на спадкування саме як форми цивільно-правової відповідальності.

Вивчення проблемних питань юридичної відповідальності, включаючи цивільно-правову відповідальність, потребує комплексного підходу. Необхідно враховувати як загальні риси, притаманні їй як соціальній відповідальності, які мають важливе значення на етапі розвитку громадянського суспільства в Україні, так і вимоги сучасності, зумовлені активізацією інтеграційних процесів, характерних для періоду інтеграції національної правової системи, та особливості, що зумовлені специфікою правового інструментарію, до якого належить цивільно-правова відповідальність.

Крім того, варто звернути увагу на те, що цивільно-правова відповідальність має свої унікальні риси, відмінні від інших видів юридичної відповідальності. Ці риси поєднують принципи добровільності виконання зобов'язань, відшкодування збитків, відновлення порушених прав та інші механізми, спрямовані на захист прав та інтересів учасників цивільних правовідносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які посилається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрій присвячується стаття. Окремі аспекти усунення від права на спадкування були предметом наукового аналізу в дослідженнях Абрамова М.В. [1], Буркацького Л.К. [2], Васильченка В.В. [3], Достдара Р. [4], Заїки Ю.О. [5], Кухарева О.Є. [6], Оксанюк Н.М. [7], Печеного О.П. [8], Ромовської З.В. [9], Рябокони Є.О. [10], Сурми Н.П. [11], Тимченка Л.М. [12], Фурси С.Я., Фурси Є.І. [13], Шишки Р.Б. [14] та інших науковців.

Водночас численні питання, пов'язані з науково-теоретичними засадами визначення усунення від права на спадкування як форми цивільно-правової відповідальності, залишаються не висвітленими.

Метою статті є дослідження доктринальних аспектів щодо визначення усунення від права на спадкування як форми цивільно-правової відповідальності.

Виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Усунення від права спадкування – це позбавлення права на спадщину негідних спадко-

емців, засноване на підставі закону та рішення суду. Інститут усунення від права на спадкування давно відомий вітчизняному цивільному законодавству. Дослідження в цій галузі мають сприяти більш чіткому розумінню та ефективному застосуванню цивільно-правової відповідальності в Україні, що в свою чергу сприятиме розвитку правової системи та забезпеченню справедливості в суспільстві [15, с. 189].

Відповідальність є особливим інститутом цивільного права. Термін «відповідальність» використовується в різних контекстах, зокрема щодо соціальної, моральної, економічної та юридичної відповідальності. У літературі та законодавстві часто вживається поняття «економічна відповідальність», яке зазвичай ототожнюється з поняттям «майнова відповідальність». У правовій системі України існують різні види юридичної відповідальності. Поряд із кримінальною, адміністративною та дисциплінарною відповідальністю важливе місце займає цивільна відповідальність, яка часто є найбільш ефективною і тому застосовується частіше за інші та пов'язана з можливостями широкого використання медіації та примирення. У контексті дисертаційного дослідження важливо зрозуміти місце усунення від права на спадкування в системі цивільно-правової відповідальності.

Значна частка норм цивільного права спрямована на позитивне регулювання особистих немайнових і майнових відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності їх учасників. Розвиток цивільних відносин характеризується добросовісним здійсненням їх учасниками своїх суб'єктивних прав і виконанням цивільних обов'язків. Відповідно до ч. 3 ст. 14 ЦК України належна правомірна поведінка учасників цивільних правовідносин забезпечується засобами заохочення, а також відповідальністю, що встановлюється договором чи актами цивільного законодавства [16].

Оскільки основну масу відносин, регульованих цивільним правом, становлять майнові відносини, то першою особливістю цивільно-правової відповідальності є її майновий характер. Відповідальність у цивільному праві виконує функцію економічного (майнового) впливу на правопорушника, будучи одним із методів економічного регулювання у спільних правовідносинах.

Проте цивільне право регулює також і особисті немайнові відносини як пов'язані, так і не пов'язані безпосередньо з майновими. До останнього часу панувала думка про те, що, оскільки порушення особистих немайнових відносин не піддається майновій оцінці, відповідальність за їх порушення не може носити майнового характеру. Проте здебільшого порушення особистих немайнових прав громадян або організацій може спричинити для них невігідні майнові наслідки.

Для кращого розуміння цивільно-правової відповідальності пропонуємо звернутися до окремих теорій, які аналізують та визначають її специфіку. Аналіз різних теорій цивільно-правової відповідальності допоможе більш детально розкрити її сутність, визначити особливості її застосування та виявити можливі варіанти вдосконалення правових механізмів у цій сфері. Зокрема важливо розглянути такі аспекти, як підстави виникнення відповідальності, форми і види санкцій, принципи відшкодування збитків, а також взаємодію між державою та іншими суб'єктами цивільних правовідносин.

Так, цивільно-правова відповідальність традиційно розглядається як санкція за правопорушення, що є наслідком, встановленим у законі на випадок порушення правових норм. Це означає, що цивільно-правова відповідальність передбачає накладення певних обов'язків або обмежень на порушника з метою відновлення порушених прав та забезпечення справедливості [17, 18, 19].

Таке визначення, з одного боку, відображає особливості цивільно-правової відповідальності як виникнення додаткових або нових негативних наслідків для правопорушника. З іншого боку, воно визначає відповідальність через поняття «санкція», яке має кілька значень у правовій системі. Санкція в цьому контексті розглядається як частина правової норми, яка містить вказівки на заходи, що забезпечують дотримання цієї норми.

Розуміння специфіки цивільно-правової відповідальності у контексті спадкових правовідносин є ключовим для забезпечення ефективного правозастосування та захисту прав громадян, особливо в умовах розвитку правової держави та громадянського суспільства. Дослідження в цій галузі сприятимуть більш глибокому усвідомленню ролі обов'язків суб'єкта цивільно-правових відносин та його відповідальності перед іншими учасниками цивільно-правових (сімейно-правових) відносин.

Таким чином, цивільно-правова відповідальність включає не лише негативні наслідки для порушника, але й механізми відновлення порушених прав. Це може включати відшкодування мате-

ріальних збитків, компенсацію моральної шкоди або інші форми відшкодування, які забезпечують відновлення справедливості та балансу в правовідносинах. Крім того, санкції можуть бути різноманітними за своєю природою і застосуванням. Вони можуть включати як економічні, так і неекономічні заходи, такі як обмеження прав, заборони, зобов'язання до певних дій або, навпаки, утримання від певних дій. Такі санкції є необхідним елементом правової системи, оскільки вони забезпечують ефективність правових норм і сприяють дотриманню правопорядку [20, с. 41].

Термін «санкція» має і таке значення, як дозвіл, схвалення. Отже, різноманітність значень терміну «санкція» не дозволяє чітко виразити через нього іншу правову категорію, таку як «цивільно-правова відповідальність» [21, с. 62]. Значне місце в наукових дослідженнях юридичної відповідальності займає трактування відповідальності як особливого правовідношення [22, с. 68].

У науковій літературі часто трапляється точка зору, згідно якої юридична відповідальність є правовідношенням, яке виникає внаслідок певних юридичних фактів, таких як цивільне правопорушення. Таким чином, відповідальність асоціюється з деліктним правовідношенням, тобто деліктним зобов'язанням. Ця кваліфікація відповідальності базується на розумінні її як сукупності негативних наслідків, позбавлень та обмежень, що накладаються на правопорушника. Відповідальність у цьому контексті передбачає, що правопорушник зобов'язаний виконати накладений на нього обов'язок або зазнати особистих чи майнових втрат штрафного характеру, які будуть застосовані до нього незалежно від його волі. Розширюючи цей підхід, можна зазначити, що розгляд відповідальності як правовідношення дозволяє більш глибоко зрозуміти її юридичну природу і механізм реалізації. Взаємодія сторін у правовідношенні зобов'язує правопорушника до певних дій або утримання від дій, що направлені на відновлення порушених прав та інтересів постраждалої сторони. Це може включати відшкодування збитків, компенсацію моральної шкоди, виконання певних обов'язків або інших заходів, які забезпечують відновлення справедливості. Крім того, трактування відповідальності як правовідношення підкреслює важливість правових норм і механізмів, що регулюють відносини між суб'єктами права. Це сприяє підтриманню правопорядку та забезпечує належний рівень правової культури в суспільстві. Таким чином, розгляд юридичної відповідальності як правовідношення не лише розкриває її сутність, але й показує її роль у системі правових відносин та механізмах захисту прав і свобод громадян. Визначаючи пануючі погляди вчених щодо цивільно-правової відповідальності, варто зазначити їхню різноманітність. Більшість дослідників у тій чи іншій мірі ототожнюють відповідальність з покаранням. Окремі науковці розрізняють відповідальність у перспективному та ретроспективному аспектах і зазначають, що «про юридичну відповідальність, звісно, можна говорити лише в другому аспекті, тобто в аспекті покарання (в широкому змісті цього слова)» [23]. Інші дослідники наголошують, що відповідальність є правовим відношенням охоронного характеру, що виникає при порушенні правопорядку і включає участь держави [24].

Сутність юридичної відповідальності в контексті держави полягає в тому, що вона обов'язково регулюється встановленими законами країни. Пряма участь держави або її органів у цивільно-правовому відношенні виникає лише при зверненні сторін до неї. Інститут цивільно-правової відповідальності є головним у правовідносинах, представляючи частину самого ядра цивільних правовідносин, що дає право на існування будь-якої гіпотези та диспозиції про цивільне право, а також є одним із основних компонентів, а сам зміст таких санкцій незмінно приваблює увагу вчених [25].

Цивільно-правова відповідальність – це вид юридичної відповідальності, а отже, має всі її якості. Думки авторів про поняття юридичної відповідальності розходяться, пов'язано це з тим, що будь-яке явище може отримувати різну характеристику залежно від відношення, у якому воно розглядається. Не є винятком і юридична відповідальність, яка при розгляді її з різних сторін виявляє свої різні властивості [25]. Вітчизняні доктринальні дослідження цивільного права розглядають питання юридичної відповідальності або в загальному контексті, або щодо конкретних видів відповідальності із застосуванням на практиці, звертаючи увагу на відповідні проблеми. Цивільно-правова відповідальність є формою державного примусу, що полягає у тому, що суд може накласти на правопорушника майнові санкції на користь потерпілого, які представляють собою небажані наслідки його дій. Відшкодування збитків передбачає обов'язок одного учасника цивільних правовідносин перед іншим, який виникає з рішення, прийнятого відповідно до цивільного права.

Цивільно-правова відповідальність ґрунтується на комплексі умов, необхідних для її настання,

включаючи обов'язкове існування структури цивільних правовідносин (наявність складу правопорушення, вини особи або, навпаки, особливостей деліктної відповідальності без вини). Однією з головних проблем цивільно-правової відповідальності є відсутність реального виконання заходів відповідальності, встановлених законодавцем. Ще однією значущою проблемою є недостатня чіткість у формулюванні правових норм, що призводить до їх неоднозначного трактування [25].

Б. Карнаух наголошує, що цивільно-правова відповідальність – це насамперед механізм перерозподілу втрат: за допомогою цивільно-правової відповідальності втрати однієї особи переносяться (перерозподіляються) на рахунок іншої. Інакше кажучи, цивільно-правова відповідальність дає змогу перенести втрати з плечей того, хто їх первісно зазнав, на плечі того, хто їх завдав. Водночас значення формули складу цивільного правопорушення з точки зору матеріального права полягає в тому, що вона визначає систему умов, яка є необхідною і достатньою для перенесення втрат потерпілого на порушника шляхом застосування до останнього заходів цивільно-правової відповідальності, або, якщо точніше, – визначає систему умов, за яких у потерпілого виникає право вимагати такого перенесення. Із погляду ж процесуального права ця формула окреслює предмет доказування у справах про застосування заходів цивільно-правової відповідальності [26].

Т.В. Ківалова акцентує увагу на тому, що цивільно-правова відповідальність – це завжди відповідальність правопорушника перед потерпілим, а не перед державою чи органами державної влади [27, с. 214].

Відомі вітчизняні науковці Є.О. Харитонов та Н.А. Саніахметова цивільну відповідальність визначають як «правовідношення, яке виникає у зв'язку з порушенням обов'язку, встановленого законом або договором, змістом якого є покладення на особу, винувату у вчиненні цивільного правопорушення, негативних майнових наслідків його діяння» [28]. У контексті усунення права на спадкування мова йде про цивільно-правові обов'язки особистого немайнового характеру, пов'язані із захистом особистого немайнового права на життя та здоров'я особи, обов'язки, які впливають з необхідності забезпечити принцип свободи заповіту спадкодавця, обов'язки аліментного характеру визначені сімейним правом та обов'язки, які впливають з відносин між батьками та дітьми.

На нашу думку, цивільно-правова відповідальність – це певний обов'язок відповідальної особи здійснити відшкодування заподіяної потерпілому шкоди. Але у випадку усунення від права на спадкування на перше місце виходить інша правова санкція – особа втрачає правову можливість, визначену у законодавстві, брати участь у розподілі спадщини.

Висновки та пропозиції дослідження. Підсумовуючи, наголосимо, що усунення від права на спадкування, по-перше, беззаперечно виступає як форма цивільно-правової відповідальності, як певна санкція за невиконання позитивних обов'язків, визначених цивільним, сімейним, кримінальним законодавством України. Підкреслимо, що зазначена форма відповідальності пов'язана з порушеннями (не виконанням позитивних цивільно-правових обов'язків), серед яких обов'язки особистого немайнового характеру, пов'язані із захистом особистого немайнового права на життя та здоров'я особи, обов'язки, які впливають з необхідності забезпечити принцип свободи заповіту спадкодавця, обов'язки аліментного характеру, визначені сімейним правом, обов'язки, які впливають з відносин між батьками і дітьми та порушення вимог сімейного законодавства в частині правозгідності шлюбу.

По-друге, усунення від права на спадкування є єдиним для цієї форми цивільної відповідальності у своєму роді стягненням, що за своєю правовою природою є подібним до окремих видів покарання та стягнень у цивільному, кримінальному та адміністративному праві. Зазначене стягнення носить субсидіарний характер (є додатковим обтяженням щодо особи, що вчинила правопорушення, яке є наслідком таке усунення).

По-третє, усунення від права на спадкування виступає і як спосіб захисту прав зацікавленої особи, інтересів суспільства та держави.

Таким чином, характерними рисами усунення від права на спадкування як особливої форми цивільно-правової відповідальності є: матеріально-правовий (економічний) характер, тобто неможливість брати участь у перерозподілі майнових благ (спадкової маси), на які особа мала б можливість претендувати за інших обставин; порушення особистих немайнових та майнових обов'язків особи або посягання на особисті немайнові блага; додатковий (субсидіарний характер) до іншого виду юридичної відповідальності (наприклад, кримінальної відповідальності за посягання на життя особи, або за невиконання аліментних обов'язків відповідно до

вимог сімейного права); з позицій класифікації цивільної відповідальності усунення від права на спадкування може бути віднесена до позадоговірної (деліктної) відповідальності; наслідком вчинення особою, яка усувається від права на спадкування деліктів, які передбачають обов'язкову ознаку вини як елемента суб'єктивної сторони складу правопорушення (за відсутності вини як елемента складу правопорушення, наприклад, у випадку недійсності шлюбу, про яку не знала особа, яка пережила іншого з подружжя, суд може визнати право на спадкування частки того з подружжя, хто помер.)

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абрамов М.В. Заподіяння смерті як підстава для усунення права на спадкування. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Вип. 2 (8). С. 46–50.
2. Буркацький Л.К. Спадкове право України: теорія, коментарі, практика, зразки заяв: навч. посіб. Київ: Ін Юре, 2008. 384 с.
3. Васильченко В.В. Коментар та постатейні матеріали до законодавства України про спадкування. Х.: Одиссей, 2007. 480 с.
4. Достдар Р. Принципи спадкового права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 12. С. 6–8.
5. Спадкове право: [навчальний посібник] / Ю.О. Заїка, Є.О. Рябоконт. К.: Юрінком Інтер, 2009. 352 с.
6. Кухарев О.Є. Спадкове право: навч. посіб. Київ: Алерта, 2013. 328 с.
7. Оксанюк Н.М. Класифікація принципів спадкового права. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 151–155.
8. Печений О.П. Спадкове право. Харків: Фактор, 2012. 368 с.
9. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Спадкове право: підручник. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 264 с.
10. Рябоконт Є.О. Усунення від права на спадкування. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2005. № 67. С. 71–74.
11. Сурма Н.П. Спадкове право України: Навчальний посібник. – К.: КНТ, 2005. 304 с.
12. Тимченко Л.М. Проблемні питання усунення від права на спадкування. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*. Харків, 2017. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/01_12_2017/pdf/38.pdf (дата звернення 25.06.2023 р.).
13. Фурса С.Я. Спадкове право. Теорія і практика. К.: Атіка, 2002. 496 с.
14. Шишка Р.Б., Сопілко І.М., Козирева В.П. Спадкове право в Україні: навч. посіб. / за заг. ред. Р.Б. Шишки. Київ: Ліра-К, 2015. 216 с.
15. Кузнецова Н. Інститут цивільно-правової відповідальності у вітчизняній та зарубіжній цивілістичній доктрині. *Право України*. 2019. № 1. С. 186–203. DOI: 10.33490/losh-2019-01-189.
16. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. Верховна Рада України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 05.05.2024).
17. Приленський І. Поняття цивільно-правової відповідальності сторін за договором. *Юридичний вісник*. 2021. № 2. Р. 159–165. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v2_2021/19.pdf. (дата звернення: 05.05.2024).
18. Канзафарова І.С. Теорія цивільно-правової відповідальності. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Одеса: Астропринт, 2006. 264 с.
19. Левандовскі К.М. Поняття субсидіарної відповідальності та її правова природа. *Вісник Одеського національного університету*. 2009. Вип. 1. Том 14: Правознавство. С. 36–41.
20. Недбайло П.О. Норми права. Харків, 1966. 48 с.
21. Отрадна О.О. Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України: навч. посібн. К.: Юрінком Інтер, 2009. 240 с.
22. Конституційне право України. К.: Наук. думка, 2002. 737 с.
23. Олійник А. Поняття та структура механізму забезпечення конституційної свободи особи на міжнародному та регіональному рівнях. *Право України*. 2004. № 12. С. 157.
24. Мількова К.В. Особливості змісту охоронних правовідносин. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1 (14). С. 32–36

25. Білова А. *Поняття та зміст цивільно-правової відповідальності*. Літописець. 2022. Випуск 17: Збірник наукових праць ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції «Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції (до річниці прийняття Загальної декларації прав людини)» (м. Житомир, 2 грудня 2021 року). С. 22–26.
26. Карнаух Б. Цивільно-правова відповідальність: нарис економічного аналізу *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2. С. 101–110. URL: http://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/iloverpdf_com-101-110.pdf. (дата звернення 11.05. 2024 р.).
27. Ківалова Т.С. *Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти)*. О.: Юридична література, 2008. 360 с.
28. Харитонов Є.О., Саніахметова Н.О. *Цивільне право України: Підручник*. К.: Істина, 2003. 776 с.